

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο/videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33211 & [doi:heal.uoi.12966](https://doi.org/10.12966/heal.uoi.12966). EN Summary follows

Η έννοια του θανάτου μέσα από κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.¹ Δώδεκα αιώνων εξέλιξη των ιδεών για το θάνατο από τον Όμηρο μέχρι τον Πορφύριο

Αλέξανδρος Κουσουλής²

Σύνδεσμος Φιλολόγων Κέρκυρας

Περίληψη

Ο θάνατος απασχόλησε τον άνθρωπο από το πρωτόγονο ακόμη στάδιο της ζωής του. Ο θάνατος, ως ξεχωριστό χαρακτηριστικό, αλλά και αδιαχώριστο από την ανθρώπινη φύση, αποτελεί τη δεύτερη και συμμετρικά ισοδύναμη με τη ζωή δύναμη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Φιλοσοφία εστί μελέτη θανάτου, κατά τον Πλάτωνα στον Φαίδωνα. Σκοπός της εργασίας είναι να διερευνήσει τις απόψεις-θέσεις της αρχαίας ελληνικής γραμματείας έναντι του θανάτου και κάτω από ποιες προϋποθέσεις καθαγιάζεται η παρουσία του.

Έγινε ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σε βιβλία (ιστορικά, αρχαιολογικά), στο διαδίκτυο και σε άρθρα από το PubMed.

Η αρχαιοελληνική σκέψη και ποίηση επιμένει στη φυσικότητα του θανάτου, «να συνηθίσεις την πίστη ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτε για μας, επειδή κάθε κακό και κάθε καλό βρίσκεται στην αίσθηση, ο δε θάνατος αποτελεί ακριβώς τη στέρηση της αίσθησης», έλεγε ο Επικούρος. Ο Πλούταρχος πιστεύει στην αθανασία της ψυχής και σε κάποια εκδοχή μεταθανάτιας ζωής, πίστη που απέρρευε από τη μύση του στα Διονυσιακά Μυστήρια, όπως αποκρυσταλλώνεται στον «Παραμυθητικό προς Απολλώνιον» και

¹ 29-4-2017 18:00-19:30 Συνεδρία: Σ7 Διαθήκες Ζωής. Ομιλία 4η: [YouTube=59bi_35m_7E](https://www.youtube.com/watch?v=59bi35m7E) 10:22. Άρθρο: υποβολή 9-10-2022· αποδοχή 12-10-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι. Αν οι σύνδεσμοι στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να αναφέρετε αυτό το άρθρο: Κουσουλής Α. «Η έννοια του θανάτου μέσα από κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Δώδεκα αιώνων εξέλιξη των ιδεών για το θάνατο από τον Όμηρο μέχρι τον Πορφύριο». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς, 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Σ74: σς 11. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33211> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12966>.

² Φιλολόγος, Ιστορικός. Πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλολόγων Κέρκυρας. Πρώτος πρόεδρος και ιδρυτής του Πολιτιστικού συλλόγου Βάτου Κέρκυρας, Αντιπρόεδρος του Δ.Σ. της Κερκυραϊκής Σκηνης και μέλος του Δ.Σ. του ΔΗΠΕΘΕ Κέρκυρας, Γενικός Γραμματέας της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, τώρα πρόεδρος ειδικής επιτροπής της Εταιρείας, Μέλος της Παγκόσμιας Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής (ISHM), της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής, από τα ιδρυτικά μέλη της Ελληνικής Εταιρείας της Ιστορίας της Παιδιατρικής, μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Εφηβικής Ιατρικής, της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Γραμματέας της Επιτροπής Φιλανθρώπων του 'Ιατρείου' Κέρκυρας, μέλος και άλλων ιατρικών, επιστημονικών, ιστορικών, καλλιτεχνικών και φιλολογικών εταιρειών. mariamandyla@hotmail.com.

στον «Παραμυθητικό προς την εαυτού γυναίκα». Ο Πλάτων πίστευε στην αθανασία της ψυχής, ενώ ο Θαλής τονίζει ότι τίποτα δεν διαφέρει ο θάνατος από τη ζωή.

Ο θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία αντιμετωπίζεται ως φυσική αναγκαιότητα (γέννηση-θάνατος), και νικείται-επιλέγεται με υποταγή είτε στον ηθικό νόμο (άγραφος νόμος, Αντιγόνη), είτε στο γραπτό δίκαιο (Σωκράτης), είτε στο χρέος προς την πατρίδα (Περικλέους Επιτάφιος, Ομηρικά έπη). Η αθανασία της ψυχής είναι το δεύτερο σε σπουδαιότητα θέμα της Σωκρατικής φιλοσοφίας. Σύμφωνα με το Σωκράτη «η ψυχή είναι το αρχαιότερο και θεϊκότερο από όλα τα πράγματα, εις τα οποία η κίνηση, σε συνδυασμό με την γένεση, προμήθευσε αιωνία ύπαρξη».

Λέξεις-κλειδιά: θάνατος στην αρχαία Ελλάδα, προϋποθέσεις θανάτου, φυσικότητα θανάτου, αναγκαιότητα θανάτου, αθανασία ψυχής, σχέση θανάτου-ζωής, άγραφος ηθικός νόμος, γραπτό δίκαιο, χρέος προς πατρίδα, θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία, τέλος της ζωής, θάνατος με αξιοπρέπεια, αξιοπρεπής θάνατος, καλός θάνατος, ωραίος θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, ανώριμος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, πρόωρος θάνατος, θάνατος πριν την ώρα του, θάνατος στην ώρα του, θάνατος μετά την ώρα του, μετάωρος θάνατος, αθανασία, ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, μεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

The concept of death through texts of ancient Greek literature³

Twelve centuries of development of ideas about death from Homer to Porphyry

Alexandros Kousounis⁴

Association of Philologists of Corfu

Summary

Death preoccupied man from the still primitive stage of his life. Death, as a separate characteristic, but also inseparable from human nature, is the second and symmetrically equivalent to life force of the ancient Greek civilization. Philosophy is the study of death, according to Plato in the *Phaedo*. The purpose of the paper is to investigate the opinions-positions of the ancient Greek literature regarding death and under what conditions its presence is sanctified.

Literature was reviewed in books (historical, archaeological), through the internet, and articles from PubMed.

Ancient Greek thought and poetry insists on the naturalness of death, "get used to the belief that death is nothing to us, because every evil and every good is found in sensation, and death is exactly the deprivation of sensation", said Epicurus. Plutarch believes in the immortality of the soul and in some version of an afterlife, a belief that stemmed from his initiation into the Dionysian Mysteries, as crystallized in the *Fable to Apollonius* and the *Fable to my wife*. Plato believed in the immortality of the soul, while Thales emphasizes that death is no different from life.

Death in ancient Greek literature is treated as a natural necessity (birth-death), and is defeated-chosen by submission either to the moral law (the unwritten law, Antigone), or to the written law (Socrates), or to the duty to the country (*Epitaph of Pericles*, Homer's epics). The immortality of the soul

³ 29-4-2017 18:00-19:30 Session: *S7 Living Wills*. **Speech 4:** [YouTube=59bi_35m_7E](#) 10:22. **Paper:** submitted 9 Oct 2022· accepted 12 Oct 2022· no peer reviewed. If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

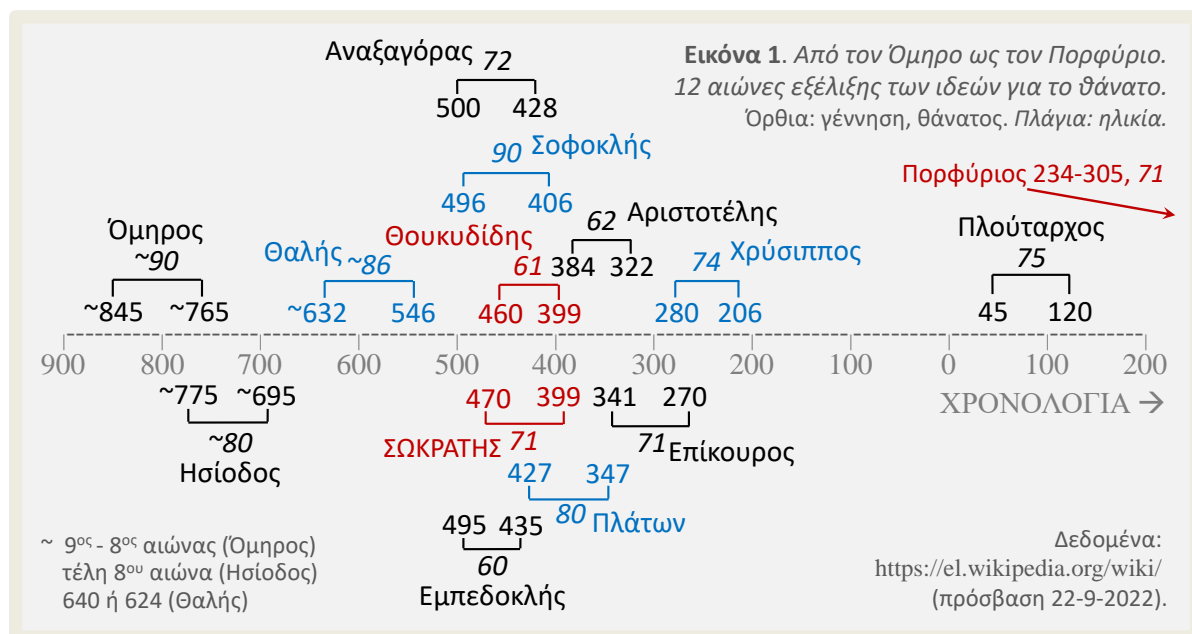
Cite this article: Kousounis A. «The concept of death through texts of ancient Greek literature. Twelve centuries of development of ideas about death from Homer to Porphyry». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper S74: ps 11.
<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33211>, <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12966>.

⁴ Philologist, Historian. President of the Philological Association of Corfu, Greece. mariamandyla@hotmail.com.

is the second most important theme of Socratic philosophy. According to Socrates "the soul is the most ancient and divine of all things, to which motion, combined with genesis, supplied eternal existence".

Keywords: *death in ancient Greece, prerequisites of death, naturalness of death, necessity of death, immortality of soul, death-life relationship, unwritten moral law, written law, debt to country, death in ancient Greek literature, end of life, dying with dignity, good death, mature death, premature death, postmature death, immortality, euthanasia, efitanassia, dysthanassia, prothanassia, metathanassia, posthumous longevity, when should we die, WnSWD, when must we die, WnMWD, how should we die, HSWD, why should we die, WySWD.*

Ο θάνατος απασχόλησε τον άνθρωπο από το πρωτόγονο ακόμη στάδιο της ζωής του. Ο θάνατος, ως ξεχωριστό χαρακτηριστικό, αλλά και αδιαχώριστο από την ανθρώπινη φύση, αποτελεί τη **δεύτερη** και συμμετρικά ισοδύναμη με τη ζωή δύναμη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού (Αβαγιανού, 2000). Στην εικόνα 1, μια πρώτη (καθόλου εξαντλητική) παρουσίαση της εξέλιξης δώδεκα αιώνων των απόψεων για το θάνατο 14 συγγραφέων από τον αρχαιότερο (Όμηρος) προς τον νεότερο (Πορφύριος).

A. ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ

Από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* του **Ομήρου**⁵ φαίνεται η σημασία που έδιναν στην τήρηση των νεκρικών εθίμων. Στην εικόνα 2 η Ανδρομάχη θρηνεί τον Έκτορα πάνω από το νεκρό σώμα του. Στην περίπτωση του Αχιλλέα με τον Πάτροκλο, στην *Ιλιάδα* διαβάζουμε:

⁵ **Όμηρος** (Χίος, 9^{ος} αιώνας – Ίος, 8^{ος} αιώνας). Δημιουργός των ποιητικών έργων *Ιλιάδα* (~15000 στίχοι, για τις τελευταίες 51 αποφασιστικής σημασίας ημέρες του 10ετούς Τρωικού πολέμου) και *Οδύσσεια* (~17000 στίχοι για τον δεκαετή αγώνα του Οδυσσέα να επιστρέψει στην πατρίδα του Ιθάκη μετά την κατάληψη της Τροίας), γνωστών ως 'Ομηρικά Έπη', από τα πρώτα κείμενα της Ιστορικής περιόδου της αρχαίας Ελλάδας. Κατά τον Πλάτωνα, ο Όμηρος "την Ελλάδα πεπαιδευκεν" (εκπαίδευσε την Ελλάδα). <https://el.wikipedia.org/wiki/Όμηρος> (πρόσβαση 20-9-2022).

Σημείωση: Των αρχαίων συγγραφέων τα βιογραφικά στοιχεία στις υποσημειώσεις και οι εικόνες στο κείμενο προέρχονται από τη Βικιπαίδεια <https://el.wikipedia.org/wiki/> (πρόσβαση 23-9-2022), εκτός αν δηλώνεται αλλιώς.

Η ψυχή του Πάτροκλου στον κοιμώμενο Αχιλλέα
Ιλιάδα ψ65-74 (Κακριδής & Καζαντζάκης, 1962)

Κι ήρθε η ψυχή του δόλιου Πάτροκλου σιμά του, με τον ίδιο
σε όλα του μοιάζοντας, στο ανάριμμα και στα πανώρια μάτια
και στη φωνή, και φόραε πάνω της τα ρούχα τα δικά του·
κι εστάθη πάνω απ' το κεφάλι του κι αυτά του λέει τα λόγια:
«Γιε του Πηλέα, κοιμάσαι ξέγνοιαστος, και μένα λησμονάς με!
Όσο 'μουν ζωντανός, με φρόντιζες, νεκρό μ' αφήνεις τώρα.
Θάψ' το κορμί μου δίχως άρηγτα, να μπω στον Κάτω Κόσμο·
τα ψυχολόγια με αποδιώχνουνε, των πεθαμένων οι ίσκιοι·
περνώντας το ποτάμι, αντάμα τους να σμίξω, δε μ' αφήνουν,
κι όζω απ' τον Άδη τον πλατύπορτο του κάκου τριγυρίζω.»

← Εικόνα 2. **Ο θρήνος της Ανδρομάχης για τον Έκτορα.**
Πίνακας του Ζακ-Λουί Νταβίντ (1783)

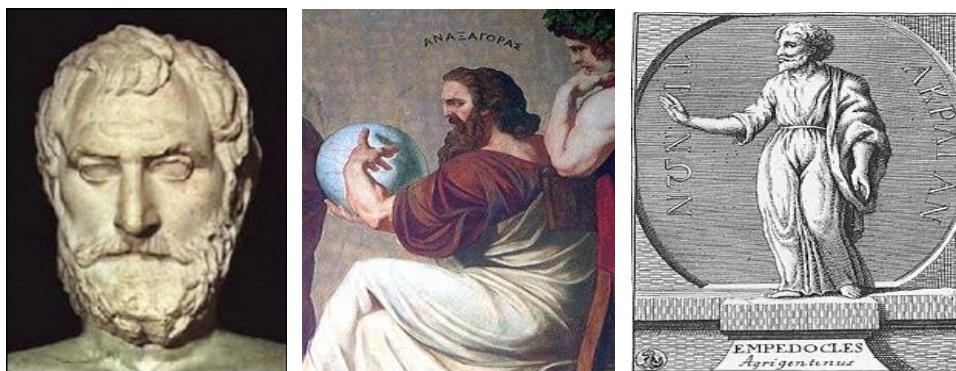
Από τη «Θεογονία» του **Ησιόδου**⁶ μαθαίνουμε ότι ο Ύπνος και ο Θάνατος είναι αδέρφια, δεινοί θεοί, γιοι της Νύκτας, έχουν την κατοικία τους στα Τάρταρα, ήλιος δεν τους βλέπει ποτέ, ούτε σαν ανεβαίνει, ούτε σαν κατεβαίνει από τον ουρανό. Ο ένας απ' τους δυο τη γη και την πλατιά της θάλασσας τη ράχη ήσυχος γυρνά και στους ανθρώπους ήπιος, ενώ του άλλου σιδερένια η καρδιά και χάλκινη η ψυχή ανελέητη στα στήθια του είναι. Κι όποιον απ' τους ανθρώπους πάρει τον κρατά. Και είναι μισητός και στους αθάνατους θεούς ακόμα (Γκιργκένης 2001, Rzach 1908). Ο αδελφός του Ύπνου, ο Θάνατος, που οι άνθρωποι τον ωνόμαζαν αιώνιο ύπνο, άνακτα των νεκρών, δαίμονα κοινό, λυπηρόν, πικρόν και βαρύν, πανδαμάτορα, αλλά και ιατρόν νόσων, και λυτρωτή από όλα τα κακά, είναι μια μορφή που συγγεγόταν με τον Άδη, με τον Χάρωνα και με τον Ερμή τον Ψυχοπομπό (εικόνα 3).

Εικόνα 3. Αριστερά: ο Θάνατος και ο Ύπνος με τον Ερμή μεταφέρουν νεκρή γυναίκα στον Άδη (επί αττικού αγγείου). Δεξιά: ο Χάρων στο πορθμείο του και ιπτάμενες οι ψυχές των νεκρών (είδωλα των νεκρών). Πηγή: Ανώνυμος (χ.χ.).

⁶ **Ησιόδος** (γεννήθηκε στην Άσκη Βοιωτίας, έζησε στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ.). Αρχαίος Έλληνας ποιητής, ραψωδός, συγγραφέας και μυθογράφος. Ο δεύτερος μετά τον Όμηρο. Ποιήματά του: Έργα και Ημέραι (ηθικά διδάγματα, και συμβουλές στους αγρότες για την καλλιέργεια της γης). Θεογονία (έπος, μεγάλο αφηγηματικό ποίημα 1.022 στίχων, αναφέρεται στην απαρχή του κόσμου, σημαντικότετη πηγή για την ελληνική μυθολογία). Κατάλογος Γυναικών (ψευδο-Ησιοδικό); θνητές που έκαναν θνητά παιδιά από αθάνατους θεούς, τους ήρωες της ελληνικής μυθολογίας. Ασπίς (ψευδο-Ησιοδικό); μονομαχία Ηρακλή και Κύκνου.

Από τους Ίωνες προσωκρατικούς φιλοσόφους (εικόνα 4), ο **Θαλής**⁷ τονίζει ότι τίποτα δεν διαφέρει ο θάνατος από τη ζωή: *οὐδὲν ἔφη τὸν θάνατον διαφέρειν τοῦ ζῆν* (Λαέρτιος 1964). Κατά τον **Αναξαγόρα**,⁸ *Οι Έλληνες κάνουν λάθος για τη γέννηση και τη φθορά· γιατί κανένα πράγμα δεν γεννιέται ούτε χάνεται, αλλά συντίθεται από πράγματα που υπάρχουν, και μετά αποσυντίθεται* (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2012, απόσπ. 17). Και κατά τον **Εμπεδοκλή**,⁹ *Από όλα τα θνητά κανένα δεν γεννιέται ούτε χάνεται με τον επάματο θάνατο. Υπάρχει μόνο ανάμειξη και ανταλλαγή των αναμειγμένων, και αυτό το ονομάζουν 'γέννηση' οι άνθρωποι. Γιατί είναι αδύνατο να γεννηθεί κάτι από αυτό που δεν υπάρχει καθόλου, και είναι ακατόρθωτο και ανήκουστο να αφανίζεται αυτό που υπάρχει* (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2012, απόσπ. 8, 12).

Εικόνα 4. Ίωνες προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Από αριστερά: **Θαλής** ο Μιλήσιος. **Αναξαγόρας** ο Κλαζομένιος. **Εμπεδοκλής** ο Ακραγαντίνος.

Κατά τον **Σοφοκλή**¹⁰, στον *Φιλοκτήτη*, ο θάνατος είναι ο ύστατος ιατρός των νόσων (*αλλ' ἔσθ' ο θάνατος λoίσθος ιατρός νόσων*, Schneider 1829), ενώ στην *Αντιγόνη*, η τήρηση των ταφικών εθίμων έχει μεγάλη σημασία· ζώντας στη μεγάλη δυστυχία της θεωρούσε τον θάνατο κέρδος: [461-464] *Κι αν θα πεθάνω πριν της ώρας μου, κέρδος εγώ το λέω αυτό, γιατί όποιος ζη μες σε τόση όση εγώ δυστυχία, πώς να μην του είναι ο θάνατός του κέρδος; (Εἰ δὲ τοῦ χρόνου πρόσθεν θανοῦμαι, κέρδος αὐτ' ἐγώ λέγω· ὅστις γὰρ ἐν πολλοῖσιν ὡς ἐγώ κακοῖς ζῆ, πῶς ὄδ' οὐχὶ κατθανὼν κέρδος φέρει;* Γρυπάρης χ.χ.).

B. Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ¹¹

⁷ **Θαλής** ο Μιλήσιος, (Μίλητος, Ιωνία, 640 ή 624 π.Χ.– 546 π.Χ., **94** ή **78** ετών, ~86). Αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος, ο αρχαιότερος των προσωκρατικών, ο πρώτος των επτά σοφών της αρχαιότητας, μαθηματικός, φυσικός, αστρονόμος, μηχανικός, μετεωρολόγος και ιδρυτής της Ιωνικής Σχολής της φυσικής φιλοσοφίας στη Μίλητο. Ο Αριστοτέλης και άλλοι αρχαίοι φιλόσοφοι θεωρούν τον Θαλή ως τον πρώτο Έλληνα φιλόσοφο. https://www.ancientgrecereloaded.com/files/ancient_greece_reloaded_website/great_persons/thales_gr.php.

⁸ **Αναξαγόρας** (Κλαζομένιος Ιωνίας ~500 – Λάμψακος 428 π.Χ., **72** ετών). Σπουδαίος αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος και αστρονόμος. Γιος του Ηγησίβουλου ή Εύβουλου, ανήκε σε πλούσιο και αριστοκρατικό γένος. Σε ηλικία 20 ετών εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, επιδιόδομενος σε φιλοσοφικές σπουδές, όπου και έζησε επί 30 χρόνια. Δικάστηκε για ασέβεια (437/436) και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη. Προσπάθησε να ανανεώσει την ιωνική φυσιογία και να τη συνδυάσει με τις πνευματικές κατακτήσεις του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή.

⁹ **Εμπεδοκλής** ο Ακραγαντίνος (Ακράγαντας Σικελίας, 495 π.Χ. – Αίτνα, 435 π.Χ., **60** ετών). Αρχαίος Έλληνας πυθαγόρειος φιλόσοφος, από τους σπουδαιότερους αντιπροσώπους της προσωκρατικής ελληνικής φιλοσοφίας, φυσικός, μηχανικός, εφευρέτης, ιατρός, μουσικός και ποιητής, ευρετής της ρητορικής τον αποκαλεί ο Αριστοτέλης.

¹⁰ **Σοφοκλής** (Σοφοκλής ο Σοφίλλου ο έκ Κολωνού: Αθήνα 496 π.Χ. – Αθήνα 406 π.Χ., **90** ετών). Αρχαίος Έλληνας τραγωδός της κλασικής εποχής.

¹¹ **Σωκράτης** (Αλωπεκή, Αρχαία Αθήνα, 470 π.Χ./469 – Αρχαία Αθήνα, 399 π.Χ., **70/71** ετών). Έλληνας Αθηναίος φιλόσοφος, ιδρυτής της Δυτικής φιλοσοφίας, συγκαταλέγεται στους πρώτους ηθικούς φιλοσόφους. Δεν συνέγραψε κάποιο φιλοσοφικό έργο· η διδασκαλία του επιβίωσε μέσω των διαλόγων που έγραψαν μαθητές του

Ο **Σωκράτης** (εικόνα 5), στην απολογία του (Νιρβάνας 1923, όπου και το αρχαίο πρωτότυπο), θεωρεί το θάνατο μέγιστο αγαθό: *Γιατί κανένας δεν ξέρει τι είναι ο θάνατος, ούτε αν είναι το μεγαλύτερο καλό για τους ανθρώπους· και τον φοβούνται όλοι σαν να γνωρίζουν καλά πως είναι το μεγαλύτερο κακό [29b]. Δεν αγανακτεί για το θάνατό του, λέγοντας ότι ο θάνατος είναι σαν ύπνος, είναι κέρδος, μια αλλαγή όπου η ψυχή αλλάζει κατοικία σε έναν άλλο τόπο: Γιατί ένα από τα δύο είναι το να πεθάνει κανένας· ή είναι δηλαδή σαν να μην είναι, ούτ' έχει αίσθηση από τίποτε ο πεθαμένος, ή όπως λένε κάποια αλλαγή είναι ο θάνατος και η ψυχή αλλάζει κατοικία από τον τόπο αυτό σε άλλο τόπο. Και αν καμιά αίσθηση δεν υπάρχει πια αλλά [40d] είναι σαν ύπνος, όπως όταν κοιμάται κανείς και ούτε όνειρο βλέπει κανένα, θα ήτανε θαυμάσιο κέρδος ο θάνατος. Γιατί εγώ φαντάζομαι πως αν διαλέξει κανένας αυτή τη νύχτα, που έτσι βαριοκοιμήθηκε, ώστε ούτε όνειρο είδε, και ύστερα συγκρίνει με τις άλλες νύχτες και τις ημέρες της ζωής του τη νύχτα αυτή, και συλλογισθεί και πει πόσες ημέρες και νύχτες έζησε καλύτερα και γλυκύτερα στη ζωή του, πιστεύω πως, αλλά [40e] όχι ένας ιδιώτης, μα και ο μέγας βασιλεύς ευκολομέτρητες θα τις βρει αυτές μπροστά στις άλλες ημέρες και τις νύχτες. Αν είναι λοιπόν τέτοιο πράγμα ο θάνατος, εγώ λέω πως είναι κέρδος. Γιατί τίποτε περισσότερο δεν φαίνεται να είναι έτσι όλος ο καιρός παρά μια νύχτα. Κι αν είναι πάλι ο θάνατος σαν ταξίδι από δω σε άλλο τόπο, και είναι αληθινά αυτά που λένε, πως εκεί πέρα βρίσκονται όλοι οι πεθαμένοι, τί μεγαλύτερο καλό θα ήτανε απ' αυτό, ω δικαστές; Γιατί όταν [41a], φθάσει κανένας στον Άδη, αφού γλιτώσει απ' αυτούς που λένε πως είναι δικαστές, και βρει τους αληθινούς δικαστές, αυτούς που λένε πως δικάζουν εκεί, τον Μίνω και τον Ραδάμανθυ και τον Αιακό και τον Τριπτόλεμο και τους άλλους, όσοι από τους ημίθεους ζήσανε δίκαια στη ζωή τους, άσχημο τάχα θα ήτανε τέτοιο ταξίδι; Ή για να βρεθείτε πάλι με τον Ορφέα και τον Μουσαίο και τον Ησίοδο και τον Όμηρο, πόσα δεν θα 'δινε ο καθένας από σας; Εγώ τουλάχιστον χίλιες φορές θα ήθελα να πεθάνω, αν είναι αληθινά αυτά· γιατί [41b], και για μένα θαυμαστό θα ήτανε να μείνω εκεί πέρα, αν έβρισκα τον Παλαμήδη και τον Αίαντα, τον γιο του Τελαμόνος, και όποιον άλλον από τους παλαιούς που θανατώθηκε από άδικη κρίση. Ο θάνατος για τον Σωκράτη είναι πηγή ζωής, ευλογία (εικόνα 5). Και, μετά την απόφαση του δικαστηρίου, ολοκληρώνει την ομιλία του ως εξής: *Τώρα όμως ώρα είναι να πηγαίνω εγώ για να πεθάνω και σεις για να ζήσετε. Ποιός από μας πηγαίνει στο καλύτερο, κανένας δεν το ξέρει παρά μόνος ο θεός [41a].**

Ο Σωκράτης, όπως γράφει ο Πλάτωνας στον *Φαίδωνα* (107c-108c), πιστεύει πως *Αν η ψυχή είναι αλήθεια αθάνατη, έχει ανάγκη από φροντίδα, όχι μόνο σ' αυτό το διάστημα που τ' ονομάζουμε ζωή, αλλά σ' ολόκληρο τον καιρό· και ο κίνδυνος θα φαίνονταν από τώρα τρομερός για εκείνον που θα την αμελούσε. Γιατί αν είναι ο θάνατος απαλλαγή από τα πάντα, θα ήταν τύχη αναπάντεχη για τους κακούς, σαν πεθάνουν ν' απαλλαγούν και από το σώμα τους και από την κακία τους συνάμα και από την ψυχή τους [...]* Η ψυχή δεν έχει τίποτε μαζί της πηγαίνοντας στον Άδη, παρά μονάχα την παιδεία της και τον τρόπο της ζωής που έκανε· αυτά ακριβώς, καθώς λένε, που ωφελούν ή βλάπτουν τον αποθαμένο, μόλις αρχίσει την πορεία του κατά κει. Αλλά η ψυχή που πέρασε τη ζωή της καθαρά και μετρημένα και βρήκε θεούς για συντρόφους και οδηγούς στο δρόμο της, κατοικεί αμέσως στον τόπο που της πρέπει. (Σεφέρης, χ.χ., όπου και το αρχαίο κείμενο). Επίσης στο *Φαίδωνα*, ο Σωκράτης αρνείται να ζήσει όλη την τελευταία ημέρα της ζωής του, περιπαίζει όσους φοβούνται το θάνατο, γελοίων αν είη, (Γαλανάκης 1996) και ζητάει να πει νωρίτερα το κώνειο¹². Και στον *Γοργία* (523a-b): *Εκ των ανθρώπων δηλ. εκείνος που διήλθε τον βίον του δικαίως και ευσεβώς να μεταβαίνει και να κατοική μετά θάνατον εις τας νήσους των Μακάρων εν πάση ευδαιμονία ασφαλής από κάθε κακόν ενώ ο άνθρωπος που έζησεν εν αδικία και ασεβεία να μεταβαίνει εις το δεσμοτήριον της εκτίσεως της ποινής και του εξιλασμού, το οποίον, ως γνωστόν, ονομάζουν Τάρταρον.* (Κρητικός 1957, όπου και το αρχαίο κείμενο).

(Πλάτων, Ξενοφών) μετά τον θάνατό του, όπου οι συνδιαλεγόμενοι εξετάζουν διάφορα ζητήματα με τη διαλεκτική μέθοδο («μαιευτική μέθοδος» ή «έλεγχος»: διάλογος σύντομων ερωταπαντήσεων με απώτερο σκοπό τη βέλτιστη προσέγγιση της αλήθειας).

¹² Αποτελεί ερώτημα, αν η στάση του Σωκράτη περιέχει στοιχεία αυτοκτονίας. Πιθανόν αυτή η αδιαφορία για το θάνατο να έχει θρησκευτική προέλευση και μάλιστα την ορφική πίστη στη διπλή ανθρώπινη φύση, με το προσωρινό σώμα και την αθάνατη ψυχή, μια ψυχή που δεν έχει κανένα όφελος από κάποιες ώρες ζωής παραπάνω (Σεφέρης, χ.χ.).

Εικόνα 5. Αριστερά: *Ο θάνατος του Σωκράτη* (Ζακ-Λουί Νταβίντ, 1787). Δεξιά: *Ο θάνατος μπορεί να είναι η μεγαλύτερη ευλογία όλων των ανθρώπων* [Ανώνυμος [Ανδρέας Πέτρου;], 2015]¹³.

Γ. ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ο **Θουκυδίδης**¹⁴ στον Επιτάφιο του Περικλέους αναφέρει ότι αρμόζει ιδιαίτερη τιμή στους νεκρούς του πολέμου μέσω των επιταφίων λόγων: [2.35.1] *Οι περισσότεροι που ωμίλησαν μέχρι τούδε από την θέσιν αυτήν επήνεσαν τον νομοθέτην, ο οποίος εις το έθιμον της δημοσίας δαπάνης κηδείας επρόσθεσε την απαγγελίαν του επιταφίου λόγου, διότι έκρινεν, ότι αρμόζει τοιαύτη ν' απονέμεται τιμή κατά την ταφήν των νεκρών του πολέμου. Αλλ' εγώ θα ενόμιζα αρκετόν προς άνδρας, οι οποίοι δι' έργων εδείχθησαν γενναίοι, να εκδηλούνται και αι τιμαί δι' έργων, οποία είναι όσα βλέπετε παρομαρτούντα εις την υπό της πόλεως παρασκευασθείσαν επιτάφιον αυτήν τελετήν, και να μη εξαρτάται η υστεροφημία πολλών ανδρών από την ευγλωττίαν ή έλλειψιν ευγλωττίας του ρήτορος. Επίσης τονίζει ότι ο θάνατος είναι χρέος προς την πατρίδα (προς την πόλη τους), [2.42.2] *τα ανδραγαθήματα αυτών και των ομοίων των προσέδωσαν νέαν λάμψιν εις την δόξαν της πόλεως, την οποίαν ύμνησα, και ολίγοι υπάρχουν Έλληνες, των οποίων η φήμη θα ημπορούσε να δειχθή εξ ίσου ισόρροπος προς τα έργα, όσον των προκειμένων νεκρών. Νομίζω, άλλωστε, ότι τοιούτος θάνατος, όπως ο των ανδρών αυτών εδώ, αποδεικνύει ηρωισμόν [είτε που αποκαλύπτεται για πρώτη φορά είτε που σφραγίζεται οριστικά]. [2.42.4] Κανείς εν τούτοις από τους άνδρας αυτούς εδώ δεν επροτίμησε την συνέχισιν της απολαύσεως του πλούτου [...] Και όταν ευρέθησαν εις το μέσον του κινδύνου, κρίνοντες προτιμότερον ν' αποθάνουν υπερασπίζοντες εαυτούς παρά να σωθούν υποχωρούντες, απέφυγαν μεν το όνειδος της δειλίας, αντιμετώπισαν όμως ψυχή τε και σώματι τον κίνδυνον, και συγχρόνως εις στιγμὴν ωρισμένην υπό της ειμαρμένης μετέλλαξαν βίον, όχι τρέμοντες από φόβον, αλλά περιβαλλόμενοι από τον φωτοστέφανον της δόξης.* (Βενιζέλος 1960, όπου και το αρχαίο πρωτότυπο.)*

Ο **Πλάτων**¹⁵ (εικόνα 6) αναφέρει ότι η ψυχή είναι αθάνατη, στον Φαίδωνα (105e): «Σωκράτης: “Άρα η ψυχή είναι πράγμα αθάνατο”. Φαίδων: “Αθάνατο.” Σω: “Ακριβώς έτσι”, είπε. “Πρέπει, λοιπόν, να πούμε ότι το σημείο αυτό έχει αποδειχθεί; Τι πιστεύεις;” Φαί: “Σίγουρα, Σωκράτη, και με τρόπο σωστό”» (Vegetti 2018), και στον Μένωνα (81b): «και ο Πίνδαρος και πολλοί άλλοι από τους ποιητάς, που είναι θεόπνευστοι. [...] Λέγουν δηλαδή ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι αθάνατος, και άλλοτε μεν τελειώνει, οπότε λέγομεν ότι ο άνθρωπος αποθνήσκει, άλλοτε δε πάλιν γεννάται, ποτέ όμως δεν χάνεται. (Λαμπρίδη 1938, όπου και το αρχαίο πρωτότυπο). Ως προς τη στάση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο, στον Γοργία (522e) αναφέρεται από τον Σωκράτη: *Διότι τον θάνατον αυτόν καθ' εαυτόν κανείς δεν πρέπει να*

¹³ <https://sofa-logia-online.blogspot.com/2015/04/thanatos-evlogia-anthropon-sokratis.html>

¹⁴ **Θουκυδίδης** Ολόρου Αλιμούσιος (Άλιμος Αττικής ~460 π.Χ. – ~399 π.Χ., **61** ετών). Αρχαίος Έλληνας ιστορικός, γνωστός για τη συγγραφή της Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου, και στρατιωτικός (στρατηγός).

¹⁵ **Πλάτων** (Αρχαία Αθήνα, 427 π.Χ. – Αρχαία Αθήνα, 347 π.Χ., **80** ετών). Αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος, ο πιο γνωστός μαθητής του Σωκράτη και δάσκαλος του Αριστοτέλη. Το έργο του, που με τη μορφή φιλοσοφικών διαλόγων έχει σωθεί ολόκληρο, άσκησε τεράστια επιρροή στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και γενικότερα στη δυτική φιλοσοφική παράδοση μέχρι και σήμερα.

φοβήται, εκτός αν είναι κανείς εντελώς απερίσκεπτος και άνανδρος (Κρητικός 1957, όπου και το αρχαίο πρωτότυπο).

Εικόνα 6. Ραφαήλ (κατά την Αναγέννηση, μεταξύ των ετών 1510-1511). *Η Σχολή των Αθηνών (Scuola di Atene)*. Στο κέντρο, ο Πλάτων κρατώντας το έργο του *Τίμαιος* (αριστερά) και ο Αριστοτέλης κρατώντας το έργο του *Ηθικά Νικομάχεια* (δεξιά). (Νικολοπούλου, χ.χ.)

Η ψυχή κατά τον **Αριστοτέλη**¹⁶ (εικόνα 6) διακρίνεται από το σώμα, δηλαδή, η ψυχή και το σώμα αποτελούν δύο διαφορετικούς τρόπους έκφρασης της ανθρώπινης ύπαρξης. *Ψυχή λοιπόν και σώμα διακρίνονται απ' αλλήλων, αλλ' ουδέτερον δύναται να υπάρχει άνευ του ετέρου. Το σώμα είναι όργανον, η ψυχή είναι η ζωική αρχή. Η ζωή περιέχει στοιχείον ενεργητικόν και έτερον παθητικόν, αρχήν κινούσαν και πράγμα κινούμενον, είδος και ύλην. [...] Άνευ της ψυχής το σώμα είναι άμορφος ύλη. Επειδή δε η πλήρης ανάπτυξις, η τελεία ενεργοποίησις της δυνάμεως πράγματός τινος λέγεται εντελέχεια, άρα η ψυχή είναι η εντελέχεια σώματος φυσικού (ουχι τεχνητού) όπερ έχει όργανα και δύναται να ζει. [...] Αναγκαίως άρα η ψυχή είναι ουσία, ήτοι είναι είδος σώματος φυσικού, όπερ έχει δύναμει ζωήν. Αλλ' η ουσία είναι εντελέχεια. Η ψυχή λοιπόν είναι εντελέχεια σώματος τοιούτου, οίον είπομεν* (Γρατσιατός 2013). Με τον όρο εντελέχεια, που σημαίνει τελειοποίηση, πλήρωση, ο Αριστοτέλης καταδεικνύει ότι μόνο μέσω της ενώσεως της ουσίας (ψυχή) με το είδος (σώμα) είναι δυνατή η σύσταση αυθύπαρκτης ύπαρξης. Κατά τον Ερμή, η ψυχή είναι θεία, υπηρέτης του πνεύματος, το οποίο πνεύμα κυβερνά το ζών, ενώ ο Θαλής πρώτος την ονόμασε *αικίνητον* ή *αυτοκίνητον* (Stobaei, 1860).

Η αρχαιοελληνική σκέψη και ποίηση επιμένει στη φυσικότητα του θανάτου. *Να συνηθίσεις την πίστη ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτε για μας, επειδή κάθε κακό και κάθε καλό βρίσκεται στην αίσθηση, ο δε θάνατος αποτελεί ακριβώς τη στέρηση της αίσθησης* (Καλεύρας 2011), έλεγε ο **Επίκουρος**¹⁷ (εικόνα 7).

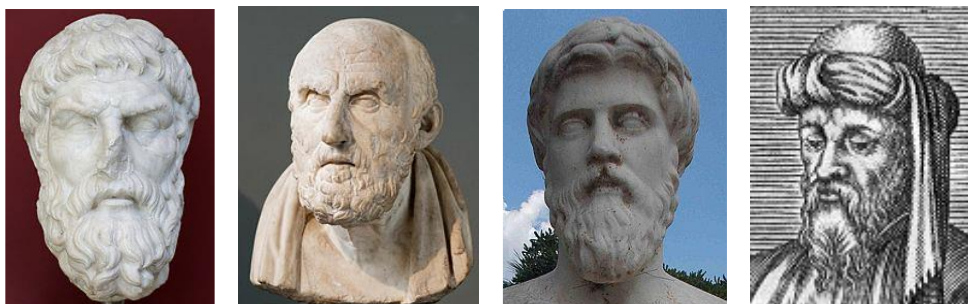
¹⁶ **Αριστοτέλης** (Αρχαία Στάγειρα Χαλκιδικής, 384 π.Χ. – Αρχαία Χαλκίδα, 322 π.Χ., **62** ετών). Αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος και επιστήμονας. 17 ετών εισέρχεται στην Ακαδημία του Πλάτωνα, στην Αθήνα, όπου παραμένει έως τα 37 του. Τα έργα του αναφέρονται σε πολλές επιστήμες: φυσική, βιολογία, ζωολογία, μεταφυσική, λογική, ηθική, ποίηση, θέατρο, μουσική, ρητορική, πολιτική κ.ά, και συνιστούν το πρώτο ολοκληρωμένο σύστημα στη Δυτική Φιλοσοφία.

¹⁷ **Επίκουρος** Νεοκλέους Γαργήτιος (Σάμος, 341 π.Χ. – Αθήνα, 270 π.Χ., **71** ετών). Αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος. Ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή, τον Κήπο του Επίκουρου, η οποία θεωρείται από τις πιο γνωστές σχολές της ελληνικής φιλοσοφίας. Οι τέσσερις «αρχές» που πρόβαλλε (η τετραφάρμακος): Άφοβον ό θεός = *Ο θεός δεν είναι για φόβο* (διότι η θεϊκή δύναμη δεν απειλεί εκ φύσεως), άνύποπτον ό θάνατος = *ο θάνατος δεν προκαλεί ανησυχία* (διότι δεν υπάρχει μετά θάνατον ζωή)· και τάγαθόν μόν εύκτητον = *και το καλό* (ό,τι πραγματικά χρειαζόμαστε)

Το ρήμα «ευθανατείν» αποδίδεται από τον Στοβαίο στους Στωικούς, μάλλον στον στωικό φιλόσοφο **Χρύσιππο**¹⁸ (3ος αι. π.Χ., εικόνα 7) και χαρακτηρίζει τον σπουδαίο, τον στωικό σοφό, ο οποίος ευηγρεί και ευθανατεί: *Ευηγρείν τε μόνον και ευθανατείν τον σπουδαίον. Ευηγρείν γαρ είναι το μετά ποιού γήρως διεξάγειν κατ' αρετήν, ευθανατείν δέ το μετά ποιού θανάτου κατ' αρετήν τελευτάν* (Stobaei, 1864). Στα αποσπάσματα, των Στωικών, δεν αναφέρεται ο όρος ευθανασία, αλλά μια φορά μόνο το ρήμα ευθανατείν, δηλαδή, καλό γήρας σημαίνει να περάσει κανείς τα γηρατεία του με αρετή και καλός θάνατος, ευθανατείν, σημαίνει ένα τέλος με αρετή. *Την ευδαιμονίαν είναι λέγοντες ουχ ετέραν του ευδαιμόνος βίου, καίτοι γε λέγοντες την μεν ευδαιμονίαν σκοπόν εκκείσθε, τέλος δ' είναι το τυχείν της ευδαιμονίας, όπερ ταυτόν είναι τω ευδαιμονείν. Δήλον ουν εκ τούτων ότι ισοδυναμεί το κατά φύσιν ζειν και το καλώς ζειν και το ευ ζειν και παν το καλόν και το αγαθόν και η αρετή και το μέτοχον αρετής, και ότι παν το αγαθόν καλόν, ομοίως δε και παν αισχρόν κακόν δι' ό και το στωικόν τέλος ίσον δύνασθε τω κατ' αρετήν βίω* (Stobaei, 1864). Το ρήμα *ευθανατείν*, για τη φιλοσοφική Σχολή των Στωικών είναι ταυτόσημο επίσης, όχι μόνο με τον καλό φυσικό θάνατο, αλλά και με την *εύλογον εξαγωγήν*, δηλαδή με την αυτοκτονία για λόγους ηθικούς, στο όνομα της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας (Δραγώνα-Μονάχου 2018).

Ο **Πλούταρχος**¹⁹ (εικόνα 7) πιστεύει στην αθανασία της ψυχής και σε κάποια εκδοχή μεταθανάτιας ζωής, πίστη που απέρρευε από τη μύησή του στα Διονυσιακά Μυστήρια, όπως αποκρυσταλλώνεται στον *Παραμυθητικό προς Απολλώνιον* (παρηγορεί τον φίλο του για τον χαμό του γιου του) και στον *Παραμυθητικό προς την εαυτού γυναίκα* (παρηγορεί τη σύζυγό του για τον θάνατο της μικρής κόρης τους) (Καλλιπολίτης 2020, Μπουκάλας 2008).

Κατά τον **Πορφύριο**²⁰ (εικόνα 7) η ψυχή κατά τον θάνατο απέχει από κάθε φαύλο πάθος... *μόλιστα περι τον θάνατον όσπερ εν τελετή καθαρεύοντα παντός απέχειν πάθους φαύλου την ψυχήν* (Stobaei, 1860).

Εικόνα 7. Επίκουρος (341-270), Χρύσιππος (280-206), Πλούταρχος (45-120), Πορφύριος (235-305).

εύκολα αποκτιέται, τὸ δὲ δεινὸν εὐεκαρτέρητον = το δε κακό αντέχεται (ό,τι μας κάνει να υποφέρουμε, εύκολα μπορούμε να το υπομείνουμε).

¹⁸ **Χρύσιππος** (Ταρσός, 280 π.Χ. – Αθήνα, 206 π.Χ., 74 ετών), θήτευσε στον ιδρυτή τής Στωικής σχολής Ζήνωνα και στον διάδοχό του Κλεάνθη, τον οποίο και διαδέχτηκε: «άνευ Χρυσίππου δεν υπάρχει Στοά» έχει λεχθεί. Κατ' αυτόν, οι άνθρωποι οφείλουν να συμμορφώνονται με τους νόμους της Λογικής και να ασκούν την αρετή, η οποία είναι το μόνο αληθινό καλό, τα άλλα όλα, ασθένεια ή υγεία, πλούτος ή φτώχεια, είναι *αδιάφορα*. Η ανθρώπινη *ευτυχία* πηγάζει από την απάθεια σε κάθε επιθυμία και εξωτερική επίδραση. Κατά την παράδοση, πέθανε από τα γέλια για ένα αστείο που είπε ο ίδιος. Οι Αθηναίοι όταν πέθανε τού έστησαν ανδριάντα στον Κεραμεικό.

¹⁹ **Πλούταρχος** (Χαιρώνεια Βοιωτίας 45 – 120, 75 ετών). Έλληνας ιστορικός, βιογράφος, φιλόσοφος και δοκιμιογράφος. Ταξίδεψε πολύ στον μεσογειακό κόσμο της εποχής του και δύο φορές στη Ρώμη, είχε φίλους Ρωμαίους με ισχυρή επιρροή, έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Χαιρώνεια, μύηθηκε στα μυστήρια του Απόλλωνα, πρεσβύτερος των ιερέων του Απόλλωνα στο Μαντείο των Δελφών, υπεύθυνος για την ερμηνεία των χρησμών της Πυθίας επί 29 έτη έως τον θάνατό του. Έζησε μια ιδιαίτερα δραστήρια κοινωνική και πολιτική ζωή, και παρήγαγε ένα απίστευτο *σώμα* κειμένων που επιβίωσαν ως την εποχή μας.

²⁰ **Πορφύριος** (Τύρος της Φοινίκης, 234 – Ρώμη, 305, 71 ετών), νεοπλατωνικός φιλόσοφος, με σημαντική προσφορά στον τομέα της λογικής. Επιμελήθηκε και εξέδωσε τις *Εννεάδες* του Πλωτίνου, ο οποίος υπήρξε διδάσκαλός του. Η *Εισαγωγή* του, εισαγωγή στη λογική και τη φιλοσοφία, υπήρξε (σε λατινική μετάφραση) το βασικό σχολικό εγχειρίδιο Λογικής κατά τον Μεσαίωνα.

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία αντιμετωπίζεται ως φυσική αναγκαιότητα (γέννηση - θάνατος), είτε νικείται-επιλέγεται με την υποταγή στον ηθικό νόμο (άγραφος νόμος, *Αντιγόνη*) ή στο γραπτό δίκαιο (Σωκράτης), είτε ως χρέος προς την πατρίδα (Περικλέους Επιτάφιος, Ομηρικά έπη). Η αθανασία της ψυχής είναι το δεύτερο σε σπουδαιότητα θέμα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Σωκράτης), υπάρχει η πίστη για μεταθανάτια ζωή (Πλούταρχος), ενώ ο ‘καλός θάνατος’, το ‘ευθανατείν’, απασχολεί αρκετούς αρχαίους συγγραφείς, όπως τους Στωϊκούς.

Συγκρουόμενα συμφέροντα: Δεν υπάρχουν.

Βιβλιογραφία

Πρόσβαση συνδέσμων 1 Νοε 2023, εκτός αν ορίζεται αλλιώς.

- Rzach Aloisius. *Hesiodi carmina*. Εκδόσεις in aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae 1908. <https://www.worldcat.org/title/hesiodi-carmina-recensuit-aloisius-rzach/oclc/1046040666>.
- Schneider, Gottlieb Carl Wilhelm. *Vollständiges Sophokleisches Wörterverzeichnis*, Tragoedien, Hoffmann, Weimar 1829, σ. 455: τελευταία γραμμή: <https://books.google.gr/books?id=αλλ'έσθ'οθάνατοςλοίσθοςιατρόσ νόσων>.
- Stobaei Ioannis, *Eclogarum physicarum et ethicarum libri duo, et adnotationem criticam ad libros I et II*, tom. II, Recensuit Augustus Meineke, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae, MDCCCLXIV (1864) σ. 40, 66 (πρόσβαση 25/4/2022).
- Stobaei Ioannis, *Eclogarum physicarum et ethicarum libri duo*, tom. I, Recensuit Augustus Meineke, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae, MDCCCLX (1860). https://openlibrary.org/books/OL7119438M/Ioannis_Stobaei_Eclogarum_physicarum_et_ethicarum_libri_duo: σσ. 220, 224, 236, 237, 245, 320, 321, 332.
- Vegetti Mario. Πλάτων. Στο: Uberto Eco & Riccardo Fedriga (επιστημονική επιμέλεια): *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας, τόμος 1 Από τους Προσωκρατικούς στον Αριστοτέλη*. Μετάφραση Βασιλική Πατίκα. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2018, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*: σελ. 276-277.
- Αβαγιανού Αφροδίτη. “Ευθάνατος θάνατος”. Το “καλώς θανείν” στην αρχαία Ελλάδα. Στο: *Ευθανασία: Η σημαντική του καλού θανάτου*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2000, σ. 31-54, <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/13192/1/M01.014.02.pdf>.
- Ανώνυμος (2015). Ο θάνατος μπορεί να είναι η μεγαλύτερη ευλογία όλων των ανθρώπων. Σωκράτης. <https://sofa-logia-online.blogspot.com/2015/04/thanatos-evlogia-anthropon-sokratis.html>.
- Ανώνυμος (χ.χ. = χωρίς χρονολογία). Θεός Άδης ή Πλούτωνας, ταφή και ταφικά έθιμα στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη. <https://www.apologitis.com/gr/arxaiatot.htm>, όπου και οι εικόνες από τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*: τόμοι 8 και 24, σελίδες 817 και 520, αντίστοιχα.
- Βενιζέλος Ε.Κ. [1940] 1960. Μτφρ. *Θουκυδίδου Ιστορία*. I–II. 2η έκδ. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. (1η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press). Ο Επιτάφιος του Περικλή, Προοίμιο, 2.35.1. Στο: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (2006-2008): Πύλη για την ελληνική γλώσσα: *Ανθολόγιο Αττικής Πεζογραφίας*, Θουκυδίδης Ιστορία: https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=182. Επίσης στο: ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ (ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΩΝ Β' 35-46). Μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου. Βουλή των Ελλήνων. <https://www.ebooks4greeks.gr/περικλεουσ-επιταφιος-θουκυδιδου-ιστ>: σ. 35, 37.
- Γαλανάκης Ε.Γ. *Ο Αντρωτικός θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία, αυτοκτονία, ευθανασία, φρεφοκτονία*. Διατριβή επί διδακτορία, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1996, σ. 123 / σύνολο σελίδων διδακτορικής διατριβής 252: https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/25053/1/Δ.Α.Γαλανάκης_Ε.Γ._pdf.
- Γκιργκένης Σταύρος. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια. *Ησίοδος: Έργα και Ημέραι, Θεογονία, Η ασπίδα του Ηρακλή*. Εκδόσεις Ζήτρος. Θεσσαλονίκη 2001: σελίδες 547. <https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=72023>.
- Γρατσιάτος Παύλος. Μετάφραση. *Αριστοτέλης: Περί ψυχής*. Εκδόσεις schooltime.gr. 23 Ιουλίου 2013. <https://www.schooltime.gr/2013/07/23/peri-psixis-aristotelis-dorean-e-book-ekdoseis-schooltime-gr/>: σελίδες

- 35-37. Ηλεκ-τρονική μεταφορά του *Αριστοτέλους περί ψυχής*, μετάφρασις Παύλου Γρατσάτου, Εν Αθήναις Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη 2011.
- Γρυπάρης Ι.Ν. Μτφρ. *Οι τραγωδίες του Σοφοκλέους. Ι, Αντιγόνη, Ηλέκτρα, Αίας, Τραχίνια*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Χωρίς χρονολογία. Στο: Πύλη για την ελληνική γλώσσα. *Ανθολόγιο Αττικής Πεζογραφίας*, Σοφοκλής, Αντιγόνη (στ. 460-464): https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=561
- Δραγώνα-Μονάχου Μ. (Myrto Dragona-Monachou) (2018). Ευθανασία: Το σημαντικότερο πρόβλημα της Βιοηθικής. Άρθρο Σύνταξης. *Βιοηθικά*, 4(2), 2–3. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19693>, ακριβέστερα PDF: Δραγώνα-Μονάχου Μ. / *Βιοηθικά* 4(2) Σεπτέμβριος 2018: σελίδες 2-10: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bioethica/article/view/19693/17229>.
- Κακριδής Ι.Φ., Καζαντζάκης Ν. Μετάφραση. *Ομήρου Ιλιάδα*. Αθήνα 1962: σελίδα 356: ψ 65-74. <http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/omhros/il23.htm>.
- Καλεύρας Κώστας. Η Επικούρεια αποτροπή του φόβου του θανάτου. *Επικούρεια Φιλοσοφία: Κείμενα Επικούρειας Φιλοσοφίας*. 2011. http://www.epicuros.gr/arthra/a_arthra_thanatos.htm.
- Καλλιπολίτης Εφραίμ. *Ο Θάνατος σύμφωνα με τον Πλούταρχο*. Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών (ΕΚΠΑ), Τμήμα Φιλοσοφίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Φιλοσοφία». Αθήνα 2020: σελίδα 29. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2923521/theFile>.
- Κάλφας Βασίλης, Ζωγραφίδης Γιώργος. Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση, Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι, Οι τελευταίοι Προσωκρατικοί: Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας και Δημόκριτος, Η οδός του συμβιβασμού: Εμπεδοκλής και Αναξαγόρας. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας 2012. Αποσπάσματα: Εμπεδοκλής 8, 12· Αναξαγόρας 17. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/filosofia/page_027.html?prev=true.
- Κρητικός Β.Δ. 1957. *Πλάτωνος Γοργίας (ή περί ρητορικής ανατρεπτικός)*. Αρχαίον κείμενον, εισαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις. Αθήνα: Πάπυρος. Στο: 2006-2008 Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας: Πύλη για την ελληνική γλώσσα. *Ανθολόγιο Αττικής Πεζογραφίας*, Πλάτων, Γοργίας, https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=497: 522e.
- Λαέρτιος Διογένης. *Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων* [ed. H S Long, Oxford 1964]. Βιβλίον Α.35: <https://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl01.html>.
- Λαμπρίδη Ε. (μετάφραση). 1938. *Πλάτωνος Μένων (ή περί αρετής πειραστικός)*. Αρχαίον κείμενον, εισαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις. Αθήνα: Πάπυρος. Στο: 2006-2008 Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας: Πύλη για την ελληνική γλώσσα. *Ανθολόγιο Αττικής Πεζογραφίας*, Πλάτων, Μένων, https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=515: 81b.
- Μπουκάλας Παντελής. Ο θάνατος στην αρχαία ελληνική σκέψη [Κείμενα του Πλούταρχου, του Λουκιανού, του Γρηγορίου Νύσσης, και του Ιωάννη της Κλίμακος για το πένθος και τον κάτω Κόσμο]. *Η Καθημερινή* 5-2-2008. <https://www.kathimerini.gr/culture/312389/o-thanatos-stin-archaia-elliniki-skepsi/>
- Νικολοπούλου Καίτη (χωρίς χρονολογία). *Η Σχολή των Αθηνών* του Ραφαήλ στη Βουλή. <https://www.greekschannel.com/gr/h-sxolh-twn-athinwn-tou-rafahl-sti-vouli/> (πρόσβαση 24-9-2022)
- Νιρβάνας Παύλος (1923). Μετάφραση. *Πλάτωνος “Απολογία Σωκράτους”*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης. Στο: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας 2012. *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία*: Μνημοσύνη: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=104: σελίδα (χωρίς): 9 (28d-30c), 17 (40a-41c), 18 (41c-42a).
- Νταβίντ, Ζακ-Λουί (Jacques-Louis David, 1783). *Ο θρήνος της Ανδρομάχης για τον Έκτορα* (1783). Λάδι σε καμβά 275×203 cm. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου. https://el.wikipedia.org/wiki/Κατάλογος_έργων_του_Ζακ-Λουί_Νταβίντ.
- Νταβίντ, Ζακ-Λουί (Jacques-Louis David, 1787). *Ο θάνατος του Σωκράτη* (1787). Λάδι σε καμβά 130×196 cm. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο. https://el.wikipedia.org/wiki/Κατάλογος_έργων_του_Ζακ-Λουί_Νταβίντ.
- Σεφέρης Γιώργος (χ.χ.). Μετάφραση. Στο: Στεφανόπουλος Θ.Κ., Τσιτσιρίδης Στ., Αντζουλής Λ., Κριτσέλης Γ.: *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*: Πλάτων: Φαίδων 107c-108c: Η σημασία της αθανασίας της ψυχής: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας 2012: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=317.